

„Hah, minő rezzenő pillanat, előttem fekvék egész Erdély...”

A természetábrázolások irodalmi reprezentációit vizsgálók a szemlélt és szemlélő táj között általában sajátos érzelmi viszonyt feltételeznek, hiszen, legtöbbször a tájra fókuszáló néző érzelmi világa a környezet módosulásainak megfelelően változik.

Kazinczy Ferenc 1816-os erdélyi utazása után megszülető *Erdélyi Leveleiben* mindvégig reflektál a látott tájra, érzései a tájban bekövetkező változásoknak felelnek meg. A következő oldalakon a szubjektum és a táj viszonyából kibontakozó szövegszerveződést szeretném bemutatni, rámutatva arra, hogy a cselekmény belső mozgásterére mind az elbeszélői magatartást, mind az elbeszélői eszközöket meghatározza.

Régi témája az utazást boncolgató szakirodalomnak az utazás és utazó viszonya, főleg azokban az esetekben, amikor az utazás után nemcsak az átélt élmények maradnak meg, hanem az imaginárius olyan szellemi produktumokban is testet ölt, mint a napló, vagy útlírás. Ezekben az esetekben a szubjektum és elbeszélése közti kapcsolat ugyanolyan problematikus, mint az utazó és az utazás viszonya.¹ Az emlékek megörökítése és ezáltal egy képzeletben is bejárható út konstruálása menthetetlenül felveti azt a problémát, hogy vajon az „*utazás hozza létre az útleírásokat vagy az útleírás generálja az utazást, és a leírások narratív és retorikai eszközei utaznak/utaztatnak.*”²

Ennek a kérdéskörnek legsarkalatosabb pontjai talán azok a művek, amelyek egyes szám első személyben beszélnek ismeretlen vidékek felkutatásáról, noha tudjuk, hogy a szerző személyesen soha nem járt bemutatott, sokszor egzotikusnak, mesésnek ábrázolt tájain.³

Itt már nemcsak az útleírás és utazás közti oppozíció lehet vizsgálatunk tárgya, hanem azt a fikciós világot is görcső alá kell venni, amely éppen reális voltát hivatott bizonyítani.

De mit kezdünk egy olyan megörökítéssel, ahol maga a mű 16 évi átdolgozás után sincs végleges formába öntve? Megtörténik-e valójában az utazás, ha az utazás legitimációjának döntő mozzanata, a végleges szövegváltozat kinyomtatásával járó idegen helyek megteremtése marad el éppen abban a kulturális közegben, amelyből kikerülhetnek azok az utazók, akik Kazinczy buzdítására ennek a könyvnek az útmutatásai alapján indulnának Erdélybe.”⁴

A naplóról vagy úti beszámolóiról általában azt tartjuk, hogy azok személytelen útírásként a regisztráció eszközei, az idegenség tapasztalatának hordozói. Kazinczy erdélyi körútja során jegyzetel, rajzol, megörökíti emlékeit, majd hazatérve szelektál, újraír, kitöröl.

Azaz egyszerre tölti be az író és olvasó szerepét, hermeneutikai gyakorlatának megfelelően saját szövegkorpuszát járja be újra és újra,⁵ tehát, ha az utazást a „valahonnan valahová való tartásnak” tekintjük, akkor, nemcsak egy cselekményként vagy történészként foghatjuk fel, hanem az alkotói folyamat szerves részeként is értelmezhetjük. A másolás és újraolvasás révén a szerző saját maga jár újra utazásainak helyszínein. Szövegei, az egyenértékűnek tekintett variánsok egyszerre válnak „*preformált*” és „*deformált*” szövegekké, az állandó újraalkotás következtében magukban hordozzák megelőző és következő állapotukat.⁶

¹ Vö.: SÉRA Bálint, 2005, 25.

² *I. m.* 25.

³ N. KOVÁCS Tímea, 2003, 88–100.

⁴ *I. m.* 27.

⁵ JAUSS, 1999, 241.

⁶ ONDER Csaba, 2003, 26–27.

Mivel mind a variánsok létrehozója, mind az utazások cselekvő személye Kazinczy, talán érdemes az ő szubjektumát, viszonyát a tájjal feltérképezni.

„...s íme minden nyommal kezdém érezni, hogy útam egészen új világba vezet. Vége itt azon tömérdek síknak, mely Tokajtól ...az erdélyi hegyekig nyúlik el. Vége...azon mezőségnek, mely... mellett elmennék. Vége azon gyönyörű kertnek, melyen útam keresztülment... E' kedves tájak helyett... most krajnyai sívatag tűne-fel előttem.. kivagdalt, de ki nem írtott erdőség... világos jelei a' testi lelki szegénységnek” – írja Kazinczy Erdélyi Levelei elején.

Kazinczy, 1816-ban megkezdve 3 hónapos erdélyi körútját, kilép saját ismert környezetéből, szeme előtt az elhagyott vidékek képei peregnek, felkészülve várja azt az idegenséget, amelyhez minden kerékfordulattal közelebb kerül.

A cselekmény belső terének változása, az út helyszíneinek gyors egymásutánisága a leírás narratív eszközeit is befolyásolja, amennyiben az anyaország szempontjából negatív irányúnak tekinthető mozgáshoz hasonlóan a leírás is negatív irányultságú nyelvi alakzatokkal él. A leírásban szereplő tájakat Kazinczy folyamatos negációval jellemzi, ezek a vidékek már feltűnésük pillanatában magukban hordozzák elmúlásuk, végetérésük aktusát. Tehát a táj és a szubjektum összefonódik, a cselekmény belső mozgásteré mind az elbeszélői magatartást és az elbeszélői eszközöket is meghatározza.

Az, hogy mennyire fontos a tájban a szubjektum, különösképpen a leíró szubjektum szerepe, és, hogy Kazinczy vidékei mennyire nem képzelhetőek el emberi jelenlét nélkül, alátámasztja az is, hogy Kazinczy a legszemélyesebb hangvételi műveiben találkozhatunk tájleírásokkal.

„Egykor szándéka volt Uram Bátyámnak magyar tájakat festeni. Ez mind eddig csak szándék maradt. Nem lehetne e a' Biographiában e' táj-festést megpróbálni”? – kérdezi Szemere Pál az erdélyi utazás után két hónappal barátjától.⁷

A táj megjelenítése itt is biografikus kontextusba ágyazódik. A magyarországi vidékektől való eltávolodás Kazinczynak gyermekéveit juttatja eszébe, a „debreceni szőlők között ballagó szekerében” ifjú, bihari éveit idézi fel, a topográfiai utazás megkezdése egyben egy lélektani út kezdete is, az életút és a valóságos útszakasz szimmetrikusan fut egymás mellett. Az utazás első stációi az életút korai stációinak felelek meg.

A korai évek felidézése közben a táj sokszínűsége hirtelen megszűnik, és az eddig kifelé irányuló elbeszélői figyelem befelé fordul. Az elbeszélői tudat önmagára terelődik, a külső változatlanúság, az egyhangú vidék kietlen pusztasága hatalmába keríti a szubjektumot.

„Óhajtám, sülyedhetnék hosszú és mély álmom közzé e' puszta vidéken, míg abból Krasznai barátom' ölelése verne-fel, 's íme jobbra Micske tűne-fel előttem; balra Margarita ...'s lelkemből egyszerre tűnt-el a' peshedés, mellyet benne a' táj' kietlensége támasztott vala... A' két hely előmbe festi gyermeki koromnak tündér képeit.”

A vidék egyhangúsága rátelepszik az elbeszélőre, az „én” legszivesebben teljesen elzárná magát a külső világtól. De mielőtt az álomba való merülés meditatív állapota egyszerre jelente-

⁷ Kazinczy Ferenc Összes Művei Harmadik Osztály. Levelezés. S. a. r. VÁCZY János. I–XXI. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia 1891–1911. (KazLev) XIV. köt. 3334. lev. Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Péczel, 1816. dec. 2.

né a táj és elbeszélő, valamint a köztük lévő kapcsolat önfelszámolását, a látvány újra változottságot kínál, Kazinczy eléri Csáky Sándor és Baranyi Gábor, nagyapja barátjának birtokát. Ez az urbanizált közeg azonban már nem képes a természeti környezethez hasonlóan teljesen felszámolni az önmagára összpontosító tudatot. Az álmos merengés újra a boldog gyermekkor felidézésébe fordul át.

A nagyatyai tettek felsorolását a széplaki esők okozta nehézségek, majd a határátlépés szakítja félbe. Kazinczy Széplaknál, a Berettyó folyót keresztülszelve lép ki az országból. Az ismert környezet elhagyása nemcsak a „megtapasztaltból” való kiszakadást jelenti, hanem egyben egy új, idegen, eddig csak feltételezett világ létét is realizálja.

Ebben az ismeretlen környezetben érvényüket veszítik az addig fogódzókat nyújtó tájékozdási pontok, mechanizmusok, a szubjektumnak teljesen új szabályokhoz, feltételekhez kell igazodnia.

Az első erdélyi települést elérve így ír Kazinczy:

„Sötétedni kezd, midőn Ipra beértem. Körültekintém magamat, láthatnék-e fogadót, vagy faluházat..., s nem láték semmit.”

A természet változásának analógiájára a belső is megváltozik. A szürkület, a külső környezet eltűnése magával hozza az elbizonytalanodást, a magányt és az elkeseredettséget. Kazinczy körülnéz a sötétben, de nem lát egyetlen biztos menedéket sem, ahová behúzódhatna. A természet a sötétségben magára hagyja az utazót, így a szubjektum egyetlen biztos pontja csak önmaga lehet, csak saját énye lehet az az origó, ahonnan az ismeretlenbe elindulhat és ahová visszakereshet.

Ahogy a szubjektum számára egyre érzékelhetlenebb természet feloldódik az esti szürkületben, úgy bizonytalanodik el az utazó is; a cselekmény külső körülményeivel együtt változó belső körülmények a leírás narrációját is meghatározzák: a narrátor egyes szám első személyben ismét csak magáról beszél.

Még aznap este Kazinczynak sikerül szállást találnia és másnap útnak indul Kraszna felé Cserei Farkashoz.

„Kraszna oly közel van, hogy jó útban s ügyes kocsisommal, ... lovaimmal egy nap könnyedén ide érheték vala: de a sár s a Kraszna és Berettyó kiáradásaik, s a kerülés, melyet tennem kelle, elkésleltetének...”

Az utazással járó kényelmetlenségek, kiszámíthatatlan időjárási viszonyok miatt a korabeli utazók legtöbbször csak napok multával tudják teljesíteni eredeti úttervüket, a mostoha körülmények sokszor arra kényszerítik őket, hogy teljesen más útvonalon ériék el úti céljukat. Az esőzések, folyóáradások vagy éppen a forspontok viszontagságos ellátása miatt Kazinczy is több olyan szálláshelyre, településre fordul meg, amelyet eredeti szándéka szerint meg sem látogatott volna.

Igy például az éjszakai záporok miatt már a vámoslázi, nem pedig a széplaki fogadóban lovait kifogató Kazinczynak alkalma nyílik arra is, hogy ne csak Széplak, hanem Vámosláz környékét is rögzítse útinaplójában.

Azaz, az akadályokkal, megállásokkal teli utazás érdekfeszítőbb narrációt fog szülni a megírás során és paradox módon nagyobb hasznot hajt majd az utazónak, míg a kényelmesen megtett útnak fennáll a veszély, hogy a leírás eseménytelenségbe, egyhangú leírásba torkollik.

Cserei Farkas meglátogatása után Kazinczy Perjén és Bácscon keresztül Kolozsvár felé indul.

A Királyhágón éri el az igazi, sztereotipikusan „erdélyinek” nevezett tájat. A Királyhágó hegységeinek monumentalitása eddig soha nem tapasztalt élményt nyújt Kazinczynak, aki még Magyarországon csak a tokaji hegyekhez hasonló nagyságú magaslatokat lát képzeletbeli Erdélyben és elképzelhetetlen számára, hogy van olyan hegy, mely nagyobb az itthoniaknál.

„Hah, melly rezzentő pillantat! Előttem fekvék az egész Erdély. És bár eléggé érezhetőleg önithetném szóba a mit láttam! Megfordulék sarkamon, 's valamerre tekinték, éjszokról keletig, s onnan tovább dél és nyugot felé, dombot láték és völgyet, ...”

A Petrarca óta szinte minden utazás kötelező toposzának tekintett hegység fenségessége valóssággal magával ragadja a látvánnyal betelni nem tudó Kazinczyt.

Az érzékek számára szinte felfoghatatlan széles horizont megragadására képtelen szubjektum legbiztosabb pontja megint csak önmaga lesz, a szubjektum kizárólag önmagát meghatározva tudja érzékelni a tájat és annak hatalmasságát. A környezet és a szubjektum környezetben elfoglalt pozíciója egymástól elválaszthatatlan oppozícióvá válik, a leírás annyiban szól a reprezentáció tárgyáról, amennyiben a reprezentáció alanyáról is.⁸

A madártávlatból letekintő szemlélet természet-befogadását és leírásának irodalmi módszereit befolyásoló tényezők közül az egyik legfontosabb a kanti értelemben vett, és a 18. században főképp Edmund Burke által közvetített, fenséges megjelenése. A kanti értelemben vett fenséges és annak további filozófiai kidolgozása nemcsak a vizuális művészetekben fejtette ki a maga hatását, hanem az irodalmi reprezentálás sémáit is meghatározta.⁹

Mielőtt a magyarországi Kant-recepció 1817-ben és 1818-ban egy szélesebb orgánus előtt bontakozott volna ki a *Tudományos Gyűjtemény*ben folytatott Kant-vita kapcsán, addig Kazinczy egyik legkitűnőbb szellemi társa, Sipos Pál, már közvetítette Kant tanait barátjának. Barátságuk és levelezésük 1806-tól egészen Sipos haláláig, 1816-ig töretlen.¹⁰

Tudjuk, hogy Kazinczy egy Kant kritikizmusáról szóló Sipos munkát 1815-ben, vagyis az *Erdélyi Levelek* megírásával körülbelül egyidőben akart megjelentetni. Bár a nyomtatás végül elmaradt, mindenestre az biztos, hogy ezekben az években Kazinczy alaposan elmélyül a filozófus tanaiban.¹¹

A kanti értelemben vett fenséges egyik jellegzetessége, hogy olyan természeti formára vagy jelenségre vonatkozik, amely „*ítélőerőnk számára célellenes*”¹², azaz képzelőerőnk számára felfoghatatlan. Így lehetséges az, hogy az emberihez képest hatalmas arányok a maguk érzékletességében egyszerűen nem ábrázolhatóak.

A monumentalitás előtti megtorpanás az élményt befogadni képtelen képzelőerőnk korlátozottságát bizonyítja. Ahhoz, hogy a fenséges kategóriáját érzékelni tudjuk, szükség van az elme kibővítő képességére, amely az ész számára érzékelhetővé teszi az érzékelhetlent, vagyis a tudatunkkal képesek leszünk felfogni a végtelent.¹³

Azzal, hogy a tárgy nagybecsléséhez szükséges hangoltságot csak az eszme képes szolgáltatni, bizonyítja saját feljebbvalóságát korlátozott képzelőerőnk felett. Az elme „*a képzelőe-*

⁸ Később, a romantikában ez a pozíció válik jelöletlenné, vesd össze: VARGA Tünde, 2006, 30.

⁹ NEMES Péter, 2006, 37.

¹⁰ Lásd erről PERECZ László, 1992/11, 845–856.

¹¹ BARTÓK György, Kant, www.federatio.org/BartokGyorgy_Kant.pdf

¹² KANT, 2003, 157.

¹³ Vö.: KANT, *i. m.* 168.

rőt olyan esetek ábrázolásáig emeli”, amelyekben az érzékelt tudja „saját mivoltának nagyságát, és a természetnek is felette álló fenségességét”.¹⁴ Az ész eszméi legyőzik a természet emberi léptékkel nem mérhető fölényét.¹⁵ Következésképpen „a természetbeli fenséges érzése saját emberiségünk eszméjének szól” – mondja Kant, a racionalitás felsőbbségét dicsérve.

A fenséges kategóriájának két reprezentatív eleme, a tenger és a hegység, egyszerre jelenik meg a következő leírásban. A fenséges hatásmechanizmusának megfelelően a szubjektum először saját kicsinységét érzékeli és az átélt élmény inkább megdöbbenéssel, félelemmel párosul, mint örömmel és felszabadult szabadságélménnyel. Az érintetlen természet félelmet keltő monumentalitása szótlanságra bírja a szemlélőt.

„Szótalan állék itt. Úgy tetszett, mintha valamely Isten egy magas pontról nézte volna sok ideig a’ habokban hánykódó tengert, ’s tündérbotjával egyget ütvén, épen most parancsolta volna, hogy a’ tenger azon alakban változzék földdé, de már benőve erdőkkel, mellyben egy percz előtt hánykódó hab vala.... itt magam valék...”

’S még előttem nem volt megteremtve az új föld’ embere, még nem állatjai, mert innen nem vala látnom semmi falut, semmi tornyot, semmi kalibát; a’ táj ember nélkül, nyáj és marha nélkül, madár nélkül volt.” – írja Kazinczy a hegytetőn állva.

A kanti természetleírás elemei, úgy mint a felszíni formák kialakulása, változása, a fizikai folyamatok működése jelen esetben egy sajátos keletkezéstörténet keretén belül jelennek meg.¹⁶ Kazinczy Sipos Pál azon téziseit látszik itt igazolni, miszerint az isteni szabad akaratot „a természetben megnyilvánuló lényekben”¹⁷ fedezhetjük fel. A teremtorő nagysága, az „Isteni akarat rajzolatya” a természet külső jeleiben artikulálódik.¹⁸

A szakralitás jelenléte mellett a tér és idő szerepe is meghatározó. A tér, amelyet Kant egy olyan viszonylagos dimenzióknak tekint, amely a fizikai kölcsönhatásokból alakul ki, itt a fenségeshez kapcsolható alaktalanság, határtalanság rendezettségét termeti meg; a hegytetőről belátható horizont a végtelenség lezáró keretként funkcionál.¹⁹

A civilizációtól mentes, lakatlan erdőség paradicsomi állapotokat juttat Kazinczy eszébe, a teremtés óta fennálló érintetlenség a tájat az örökkévalóság időtlenségébe emeli.²⁰

A XIX. századi, fenségesség jegyében fogant természetleírások további jellegzetessége, hogy a magány, a társaság hiánya összekapcsolódik a homállyal, a fény hiányával. A vizuális művészetek természetábrázolását is mélyen meghatározó ködös, barátságatlan időjárás itt tovább erősíti a természet végtelen nagysága mellett érzett egyedüllétet.

„’S a’ mi rémítő ez érzésben vagyon, az még nagyobbodék az által, hogy a’ nap is rejtve volt, ’s az ég’ boltozatját felettem bús fellegek vonák-be mindenfelé.... Itt magát kell látni az egyszerű, pusztá, nagy természetet, ’s illy bús fellegetek alatt.” – írja Kazinczy.

A Királyhágót elhagyva Kazinczy több napos utazás után éri el egyik legfontosabb állomását, Kolozsvárt.

¹⁴ Vö.: KANT, *i. m.* 175.

¹⁵ Vö.: PÁLFALUSI Zsolt, 1995/1. 90–106.

¹⁶ VINKOVICS Márta, 1996/1–2–3, 81–93.

¹⁷ MEZEI Márta, 1987–1988, 3, 237–270.

¹⁸ SIPOS PÁL, 2002, 32.

¹⁹ Vö.: Gennagyij Jefimovics GORELIK, 1987, 17.

²⁰ BARTHES, Roland, 1983, 105–111.

Kolozsvár 1790-től, a Gubernium Szebenből való áthelyezése után, az ország olyan dinamikus fejlődő fővárosa, amelyet 1838-ban már Erdély legnagyobb városaként tartjuk számon.²¹

Az urbanizációs jelenségek előre mozdításában nagy szerepe van annak, hogy 1790-től Kolozsvár törvényhatóságú városként a saját polgárainak gyarapodását is elősegítette, hiszen a kormányhivatalokban dolgozók nap mint nap igénybe vették a város szolgáltatásait.

Az állami apparátus megjelenése az infrastruktúra fejlesztését, a házak rendbe hozását vonta maga után.

„Miolta a’ Gubernium Szebenből ide költözött, a város derekasan szépül, ’s nevezetesebb úczáji ki vagynak kövelve; 1790 előtt még nem valának...” – írja Kazinczy Kolozsvárról miközben Cserei útmutatása alapján Wesselényi házát keresi.

A Közép utcán haladva megemlíti a Nagy-Templomot, és a városfalakon kívülre szorult vásárhelyet.

A kormányzótanács ellátása és az adminisztratív intézmények fenntartása mellett Kolozsvár ebben az időben az észak-erdélyi vásárhálózat központja, tehát egy másik fontos regionális szerepet is betölt.²² A városfalakon kívül helyezett piac megbontja a város zárt képét, a városi tér és a környező vidék közötti határvonal elmosódik.²³

Kazinczyt Wesselényi házában már várják barátai. Itt találkozik Döbrenteivel és az *„Erdélyi Múzeum barátaival”*, innen írja, hogy *„a társasági együttlétekben melegség, szívélyesség”* van.

Kolozsváron, a barátok és szerettek körében feloldódik Kazinczy magányossága, ebben a társasági, kulturális közegben Kazinczy újra otthon érzi magát, és innen írja, hogy:

„Gyönyörűségeim Kolozsvárt úgy tolták űzték egymást, mint a mágiai lámpás festései, idő kell rá, míg azokat magamban elrendezhetem.”

Oh, what a moving moment! Transylvania lies before me”. One of the first masterpieces of prose works discovering Transylvania in the Enlightenment era is Ferenc Kazinczy's *Erdélyi levelek* [Letters from Transylvania].

In 1816, on a tour with his daughter Kazinczy visited the bigger towns and historical sights of Transylvania. When describing the land he never tries to conceal his central role: he is the point of origin in the spaces of the towns and the country, it is through him that we see the Transylvanian environment.

The paper tries to find the answer for how the subject creates his own narrative while describing Transylvania and how Transylvanian culture is shown and interpreted.

²¹ SONKOLY Gábor, 2001, 143–144.

²² SONKOLY Gábor, 2003/11–12, 163–181.

²³ WALTER, Francois, 2003/11–12, 184.